

İlhamə Vaqif qızı Sadıqova
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
E-mail: imaimbrahim@mail.ru

QARABAĞIN BƏZİ MADDİ – MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİNİN TARİXŞÜNASLIQ BAXIMINDAN ÖYRƏNİLMƏSİ

Acar sözlər: AZIX mağarası, Qarabağ, Kür-Araz mədəniyyəti, arxeoloji abidələr, tarixşünaslıq

Ключевые слова; Азыхская пещера, Карабах, Кура-Аразская культура, археологические памятники, историография

Key words: Azykh Gave, Garabagh, Kur-Araz culture, archeological culture, historiography

Dünyada insanın yarandığı, yaşadığı ilk məskənlərdən biri olan və yüzilliklər boyu təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Cənubi Qafqazın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış Qarabağın, olduqca zəngin bir keçmişi vardır. Yüzdə yüzilliklər boyu yadelli işğalçıların ardı-arası kəsilməyən hücumlarına sinə gəlmiş qədim Qarabağ əhalisi nəinki öz varlığını qoruyub saxlamış, həmçinin xalqımızın çoxəsrlik tarixini özündə əks etdirən zəngin maddi-mədəniyyət abidələri yaratmış və onu indiyə kimi qoruyub saxlamışdır. Öz tarixinin və abidələrinin zənginliyi ilə şöhrət tapmış Qarabağın keçmişi bir çox məşhur dünya şərqşünas alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Onlar bu zəngin diyarın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına aid maraqlı fikirlər söyləmişlər. Azərbaycanın digər feodal hökmdarlıqlarından fərqli olaraq, Qarabağın özünün xüsusi tarixşünaslıq ənənələri mövcuddür (1, 8). Onun tarixini özündə əks etdirən çoxlu yazılı mənbələr, o cümlədən “Qarabağnamə”lər, “Qarabağın sirri”, “Arsax” və s. kimi zəngin ədəbiyyat silsiləsi vardır (2, 12). Qarabağ ərazisində qədim daş dövründən başlayaraq, son orta əsrlərədək böyük bir dövrü əhatə edən arxeoloji abidələrin tədqiqinə əsasən XIX əsrin 30-50-ci illərində, qədim abidələrin qeydə alınması ilə başlanmışdır. İlk vaxtlar arxeoloji abidələr bölgədə olan, rus və alman mənşəli həvəskar tədqiqatçılar qazıntılar aparmışlar. Onların əldə etdiyi zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri Qarabağın arxeoloji abidələrinə və qədim mədəniyyətinə marağın artmasına səbəb olmuşdur. 1923-cü ildə – Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin və Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin təşkil olunmasının milli arxeoloq kadrların yetişdirilməsində mühüm rolu olmuşdur. 1924-cü ildə Azərbaycan Arxeoloji Komitəsində çalışan milli kadrların fəalliyəti nəticəsində, bir çox abidələrdə tədqiqatlara başlanılmışdır (3, 16). Qarabağın qədim tarixinin öyrənilməsinin formalaşması və inkişafı rus elminin nümayəndələri – Azərbaycanın, ilk qədim dövr tarixçilərinin müəllimləri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində gedirdi. Akademiklər N.Y.Marr, V.V.Bartold və İ.İ.Meşşaninovun, habelə T.S.Passek, B.A.Latının, A.A.Miller, B.V.Miller, A.A.İessen,

Y.A.Paxomov, V.M.Sisoyev və b.-nin xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Elə bu illərdən etibarən elmə tarixşünaslıqda Qarabağın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində milli kadrlar, Ə.Ələkbərov, İ.M.Cəfərzadə, D.M.Şərifov, S.M.Qazıyev, Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Aslanov, İ.H.Nərimanov, O.H.Həbibullayev, R.M.Vahidov, Q.M.Əhmədov, C.Ə.Xəlilov, M.M.Hüseynov, V.H.Əliyev, Q.S.İsmayılov, İ.A.Babayev, A.B.Nuriyev, F.R.Mahmudov, H.F.Cəfərov, H.Ciddi, R.B.Göyüşov, F.L.Osmanov, F.M.Muradova, C.N.Rüstəmov, F.V.Qədirov, Ə.Q.Cəfərov, M.M.Mansurov, Q.Q.Aslanov, F.A.İbrahimov, H.P.Kəsəmənli və digərlərinin mühüm xidmətləri olmuşdur. Onların rəhbərliyi ilə Qarabağın arxeologiyasını öyrənən Azərbaycan arxeoloqlarının yeni nəsli yetişmişdir. Qədim yazılı mənbələr sübut edir ki, Qarabağ Azərbaycan Respublikasının əzəli və qədim torpağıdır. Qarabağ Azərbaycanda tarixi - etnoqrafik vilayətdir. Kiçik Qafqaz dağlarından başlayaraq Kür və Araz çayları arasındakı əraziləri əhatə edir (4, 45). Bildiyimiz kimi Qarabağın əlverişli iqlim şəraiti, təbiəti, onun ərazisində ən qədim insanın yaranmasına və tədricən formalaşmasına şərait yaratmışdır. Tarixi qaynaqlar sübut edir ki, Azərbaycan Respublikasının Kür və Araz çayları arasında yerləşən ərazisi ən qədim insanların yaşayış məskəni olmuşdur. Qarabağ ərazisində yerləşən, Füzuli şəhəri yaxınlığında dünyada ən qədim insan məskənlərindən olan Azıx, Tağlar mağaralarının mövcud olması dediklərimizi əyani surətdə sübut edir (5, 8). Azıx mağarası Füzuli şəhərindən 14 km şimal qərbdə, Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 900 metr hündürlükdə yerləşir. Üst yura (Yura – kelt dilində meşə deməkdir), yaşıl əhəngdaşından əmələ gəlmişdir. Mağaranı bir-birinə dar keçidlərlə birləşdirən altı salonu və iki tərəfdən giriş yeri var. Mağarada on təbəqə aşkar edilmişdir (6, 183). Tarixşünaslıqda Azıx mağarası dünyada ibtidai insanın məskən saldığı ən qədim insan düşərgələrindən biri kimi səciyyələndirilir. Azıx mağarasının faunası olduqca zəngin və maraqlıdır. Azıx mağarasında arxeoloji qazıntılar 1960-ci illərdən başlanılmışdır. Qazıntılar zamanı Azıx mağarasında qədim insanın alt çənə sümüyünün bir hissəsi tapılmışdır (7, 89). Qazıntılar zamanı buradan ibtidai insanların həyat şəraitini özündə əks etdirən, həm də təxminən 1,5-2 milyon il bundan əvvəlki dövrdə Azərbaycanın fauna və florasını özündə əks etdirən zəngin maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir (8, 7). Tədqiqatlar nəticəsində məlum olunmuşdur ki, Qarabağ ərazisində insanlar 2 milyon il bundan əvvəl məskunlaşmışlar. Arxeoloji araşdırmalar genişləndikcə yerli əhalinin tarixi ilə bağlı yüzlərlə yeni abidələr aşkar olunaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Paleolit dövrünün ilk pilləsi olan alt paleolit dövrü 3,2 mln il bundan əvvəlki dövrdən başlayaraq 100 min il əvvələ qədər davam etmişdir. Bu dövrə aid əsas tapıntılar Füzuli şəhəri yaxınlığında Quruçay dərəsindəki Azıx mağarasından tapılmışdır. Buradan tapılan alətlər o qədər kobuddur ki, onları adi çay daşlarından ayırmaq çətinidir. Daha sonrakı dövrlərə aid tapıntılardan isə kobud əl çapacaqları, ərşin-qaşov, sıyrığac və s. alətlərdir. Buradan nəsli kəsilmiş müxtəlif vəhşi heyvanların sümükləri də tapılmışdır. Azıx mağarası qədimliyinə görə dünyada dördüncü yerdədir. Bunu 8-ci ildə Azərbaycan arxeoloqu Məmmədli Hüseynovun aşkarladığı 350-450 min il bundan əvvəl yaşamış insanın alt çənə sümüyünün qalığı sübut edir. Alimlər həmin ibtidai insanı “Azıxantrop”, yəni “Azıx adamı” adlandırmışlar. Azıx mağarasında 700 min il əvvələ aid

ocaq izləri tapılmışdır. Alt paleolitın sonunda əmək alətlərinin yeni növü kəsicilər meydana gəlmişdir. Alətlər əsasən çaxmaqdaşı, bazalt və obsidiandan (vulkanik şüşə, dəvəgözü) hazırlanırdı. Bu materiallar əsasən parçalandığı zaman iti-kəsicili qəlpələr alındığı üçün dişli, ucu oymalı, qaşov tipli alətlər hazırlanırdı. Azərbaycanın paleolit dövrü Qarabağdakı Tağlar, Qazaxdakı Damcılı və Daşsalahlı mağaraları əsasında öyrənilmişdir. Qarabağın paleolit abidələrinin öyrənilməsinə XX əsrin 50-ci illərində başlanmışdır. Sonrakı illərdə aparılan araşdırmalar yeni abidələrin aşkar olunması ilə nəticələnmişdir. Bu abidələr arasında 1960-cı ildə aşkar olunan Azıx mağarasının olduqca böyük əhəmiyyəti olmuşdur. 1960-cı ildə Azıx mağarasında başlanan araşdırmalar 1974-cü ilədək davam etdirilmiş, Azərbaycanın qədim daş dövrünü öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətli olan maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. 1968-ci ildə – Aşel dövrü təbəqəsindən azıxantropun alt çənə parçası, 1974-cü ildə isə insan fəaliyyətinin erkən mərhələsinə aid olan, Olduvay mədəniyyəti ilə müəyyən ümumi xüsusiyyətlərə malik olan Quruçay mədəniyyəti aşkar olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Azıx mağarasında paleolit tarixinin öyrənilməsi üç mərhələdə baş vermişdir: 1) 1960-74-cü illər; 2) 1975-85-ci illər; 3) 2001-2005-ci illəri əhatə edir. Azıx mağarasının ümumi sahəsi 2350 kv. m-dir (9, 14). Zalların tavanında olan müxtəlif həcmli dəliklər gün işığının mağaraya düşməsinə imkan yaratmışdır. Azıx mağarasında aparılan qazıntılar zamanı 14 m qalınlığında 10 mədəni təbəqənin onuncu və yeddinci təbəqələrindən aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələri, hazırlanma texnikası və tipologiyasının spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqləndiyi üçün Quruçay mədəniyyəti adlandırılmışdır. Ən aşağıda yerləşən və mağaranın daş döşəməsini örtən onuncu təbəqə Quruçay hövzəsinin ilk sakinlərinin maddi mədəniyyəti ilə bağlıdır. Ehtimal ki, insanlar Quruçay vadisində mağarada məskunlaşmamışdan xeyli əvvəl yaşamışlar. Amma mağaranın özündə qədim insanlar iki milyon il bundan əvvəl yaşamışlar (9, 15). Qarabağın tarixşünaslığında göstərilir ki, Azıx mağarasının ən aşağı qatlarından aşkar edilən daş alətlər Quruçay vadisində məskən salan insanların həyatını öyrənmək üçün ən mühüm dəlildir. Bu təbəqədən daş dövrünün ən qədim mərhələsinə aid 20 əmək aləti aşkar edilib öyrənilmişdir. Onlar protoçopper, protoçorring, limassəkilli kobud alətlər, çoxüzlülər və ərsinlərdən ibarətdir. Bu təbəqədən həmçinin istehsal tullantıları və Quruçay dərəsindən xammal kimi gətirilən çay daşları da aşkar edilmişdir. Maddi mədəniyyət nümunələrinin hamısı qırmızı, qəhvəyi, sarı-boz rəngli kvardan, xalsedon, andezit, bazalt tərkibli vulkanik daşlardan hazırlanaraq bəziləri bir tərəfdən, digərləri isə hər iki tərəfdən qəlpələr qoparılmaqla işlənmiş, üzərlərində istifadə izləri saxlanmışdır. Qəlpələr əsasən daşların kənarlarından mərkəzə doğru vurulan zərbələrlə qoparılmış və alətlərin bir qisminə çay daşının təbii qabığı saxlanmışdır. Bəzi əmək alətləri pilləli retuşla işlənmişdir. Onuncu təbəqədən aşkar olunmuş əmək alətləri işlənmə texnikasına və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə eyni dövrə aiddir. Ərsinlər, kəsicili və özəkvari alətlər, qəlpələr qoparılmaqla kobud hazırlanmışdır. Əmək alətlərinin işlənmə texnikasının kifayət qədər inkişaf etmiş səviyyədə olması, xüsusilə qəlpə qoparma üsulları, iki tərəfli işləmə texnikası, əmək alətlərinin ağız hissəsinin ikinci dəfə işlənməsi göstərir ki, Quruçay vadisinin qədim sakinləri mağaraya gəlməmişdən xeyli əvvəl vadidə açıq düşərgələrdə

məskunlaşmışlar (10, 8). M.M.Hüseynovun fikrinə görə, bu mədəniyyət Quruçay vadisində mağaranın məskunlaşmasından bir neçə yüz il əvvəl meydana gəlmişdir. Bütövlükdə Quruçay mədəniyyətinin 1,8 milyon il əvvəl meydana gəldiyi ehtimal olunur (11, 12).

Onuncu təbəqənin üzərində yerləşən doqquzuncu təbəqə daha qalın və maddi-mədəniyyət qalıqları ilə daha da zəngindir. Bu təbəqədə əmək alətlərinin sayı əvvəlkindən beş dəfə artıqdır. Onlar protoçopper, protoçoppinq, özəkvari və kubvari alətlər, limasşəkilli alətlər, ərsinlər və qəlpələrdən ibarətdir. Bu təbəqədə ilk dəfə olaraq kubvari alətlər üzə çıxır (11, 6). Protoçopperlər çay daşının bir ucu, yaxud uzununa bir kənarının qoparılması ilə hazırlanmışdır. Protoçoppinqlər başlıca olaraq çox da ağır olmayan yastı, oval daşlardan, çay daşlarının bir ucu, yaxud uzunsov kənarının hər iki tərəfdən qəlpələnməsi ilə, ərsinlər isə vurma səthi saxlanmış qəlpələrin bəzən bel, bəzən isə kənarlarının işlənməsi ilə düzəldilmişdir. Mağaranın səkkizinci təbəqəsində aşkar olunan əmək alətləri tipoloji baxımdan, protoçoppinq tipli ağır qıqantolitlərin meydana çıxması dövrü üçün xarakterikdir. Bu təbəqədən aşkar edilən primitiv protoçoppinqlər öz xüsusiyyətlərinə görə, alt qatlardan aşkar olunan əmək alətləri ilə eynidir. Lakin bu təbəqə üçün protoçoppaqlara bənzəyən protoçoppinqlər də aşkar olunmuşdur. Yeddinci təbəqə Quruçay mədəniyyətinin tamamlayıcı mərhələsini əks etdirir. Bu təbəqə litoloji xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı təbəqələrlə eyni olub, özündən yuxarıda yerləşən erkən Aşel mədəniyyətindən tamamilə fərqlənir. Bu təbəqədən aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri protoçopper, protoçoppinq, özəkvari və kubvari əşyalar, ərsinlər, qəlpələr, istehsal tullantıları, çay daşlarından ibarətdir. Onuncu və səkkizinci təbəqələrdən aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələri, işlənmə texnikasının daha təkmil olunması baxımından, başqa təbəqələrin alətlərindən fərqlənir. Bu fərqlər qəlpə qoparma texnikasında, xüsusilə qəlpələrin aydın seçilən vurma səthində, alətlərin kənarlarında saxlanmış qabarcıqlarda aydın görünür. Çoppinqlərin hazırlanmasında Erkən Aşel dövrünün çoppinqləri və kobud çapacaqları üçün xarakterik olan əlamətlər aşkar edilmişdir. Azıx mağarasının onuncu və yeddinci təbəqələrindən aşkar olunmuş əmək alətləri tipoloji xüsusiyyətlərinə, hazırlanma texnikasına, qəlpəqoparma üsuluna və istifadə olunan xammalın tərkibinə görə, mənşə cəhətdən bir-birinə yaxın olub, vahid bir mədəniyyətin nəticəsidir (12, 9). Bu mədəniyyət Azıx, Tağlar və Azərbaycanın cənub - qərbindəki digər mədəniyyətlərin başlanğıc meyyarı olmuşdur. Ümumi qalınlığı 4,5 m olan bu təbəqə mağaranın ən qədim çöküntüləri olmaqla eyni təbii şəraitin məhsuludur. Qədim insanların yaşadığı paleolit düşərgələrinə dünyanın bir çox yerlərində təsadüf edilsə də, çoxtəbəqəli bu mağara, təbəqələrin ardıcıl yerləşməsinə görə nadir tarixi – mədəni abidələrdən biridir. Bu mağaranın yeganə bənzəri, hələlik 1932-ci ildə ingilis alimi Liki tərəfindən Afrikanın Şərqi Tanzaniya ərazisində aşkar etmiş Olduvay abidəsidir. Elə buna görə də tarixşünaslıqda Azıx mağarasından aşkar edilmiş əmək alətlərinin tipoloji təsnifatında və adlandırılmasında, M.M.Hüseynov Olduvaydan aşkar edilmiş bənzər alətlərin adından istifadə etmişdir (11, 11). Azıx mağarasının X-VII qatlarının fauna qalıqları olduqca pis saxlanmışdır. Onların bir çoxu çürüdüyündən hansı heyvanlara aid olduğunu təyin etmək mümkün olmamışdır (13, 11). Aşkar olunan heyvan sümükləri ma-

ral, antilop, quş, gəmirici və yırtıcı heyvanların lülə sümüklərinin parçalarından, buynuz qırıqlarından ibarətdir. Lakin Quruçay mədəniyyətinin mövcud olduğu zamanlarda Abşeron dövrünün fauna qalıqları daha zəngin olmuşdur. Bu dövrdə *Vulpes aff vulpes*, *Crocota spelea*, *Spelearstos speleus*, *Ursus cf. arctos*, *Cervus mesopotamiea*, *Equus sussen bornansis*, *Equus hidruntinus*, *Dicerorhinus mercki*, *Bison schotensaci* və s. heyvanlar yaşamışdır. Azıx mağarasından aşkar olunmuş çay daşlarından hazırlanmış kobud daş alətlərin bənzərləri – Olduvay (Tanzaniya), Koobi-Fora (Keniya), Melka Kontura (Efiopiya), Vallona (Fransa), Ubeydiyə (İsrail) və digər abidələrdən məlumdur. Azıx mağarasının qədim sakinlərinin əsas məşğuliyyəti yığıcılıq və ovçuluq olmuşdur (14, 67). Tarixşünaslıqda qədim, orta, son Aşel, Mustye və üst Paleolit dövrlərini əhatə edən pleystosen dövrü Yer kürəsi tarixində buzlaşma kimi məlumdur. Bu dövrdə Qafqaz və Avrasiya dağlarında üç dəfə buzlaşma gedir. Çaydaşı mədəniyyətinin sonunda formalaşan təbii şərait hələ pleystosenin başlanğıcında Aşel mədəniyyəti dövründə saxlanmaqda davam etmişdir (5, 49). Azıx mağarasında Quruçay mədəniyyəti dövrü özünün uzunmüddətli inkişafından sonra qədim aşel ilə əvəz olunmuşdur (15, 50). Yeri gəlmişkən mağaranın 7-10-cu təbəqəsindən 300-dən artıq maddi mədəniyyət nümunəsi aşkar edilmiş və bu arxeoloji mədəniyyətə Quruçayın adı verilmişdir (16, 109). Azıxda qədim aşel düşərgənin VI təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qeydə alınmışdır. Buradan iki mindən artıq daş məmulatı və çoxlu ovlanmış heyvan sümükləri aşkar edilmişdir. Azıx mağarasında qədim Aşel dövrü VI təbəqənin materialları ilə meydana çıxsa da, yerli çaydaşı alətləri Quruçay mədəniyyəti əsasında inkişaf etmişdir. Tarixşünaslıqda “qədim və orta aşel mədəniyyətləri ilk dəfə olaraq Fransanın Sent-Aşel düşərgəsində müəyyən olunmuş və ona görə də tapıldığı yerin adı ilə aşel mədəniyyəti adlandırılmışdır” (14, 68). Mağaranın Azıxın altıncı təbəqəsinin daş məmulatı bəsit formada hazırlanmış əl çapacaqları, kobud çapma alətləri, qalın qəlpələr üzərində hazırlanmış əmək alətləri və diskşəkili nukleuslarla (nüvələr) səciyyələnir. Məhz bu təbəqədən ilk dəfə olaraq əl çapacaqları tapılmışdır (14, 69). Əl çapacaqlarının meydana çıxması ibtidai insanların həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bununla əlaqədar olaraq qədim insanlar ovçuluq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirməyə başlamışlar. Qədim aşel təbəqəsindən tapılmış əmək alətləri içərisində çapma alətləri, əl çapacaqları və qaşov tipli maddi mədəniyyət nümunələri əsaslı yer tutur. Təbəqədən əmək alətləri ilə birlikdə istehsal tullantılarının aşkar olunması qədim aşel dövründə düşərgədə ibtidai insanların əmək alətləri hazırladıqlarını aydınlaşdırır (17, 6). Məhz VI təbəqədən tapılmış əmək alətlərinin texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən onların qədim aşel dövründə hazırladıqlarını söyləmək mümkündür. Tarixşünaslıqdan məlum olur ki, qədim aşel mədəniyyəti 700-500 min illər arasında mövcud olmuş və 200 min ildən bir qədər artıq davam etmişdir (18, 69). Bu dövrdən əmək alətlərinin təkmilləşməsi və yeni-yeni əmək alətlərinin meydana çıxması mərhələsi başlanır. Azıx düşərgəsinin VI təbəqəsindən aşkar olunmuş əmək alətlərinin zənginliyi deyilən faktları bir daha təsdiqləyir. Altıncı təbəqədə ocaq yerinin qeydə alınması qədim Azıx sakinlərinin süni odla tanış olduqlarını göstərir. Azıx mağarasının qədim aşel təbəqəsindən tapılmış heyvanat aləminin növləri göstərir ki, bu dövrdə Qarabağ ərazisində soyuqlaşmaya

doğru dəyişikliklər baş vermişdir (19, 5). Fauna qalıqları içərisində ayrı-ayrı çənələr, kəllə sümükləri çoxdur. Sümük məmulatının təyinatı qismində demək olar ki, qədim aşel adamlarının ovçuluq fəaliyyətində əsas yeri mağara ayıları və nəhəng marallar tutur (15, 16). Azıx mağarasında qədim aşel özünün uzun müddətli inkişafından sonra orta aşellə əvəz olunmuşdur (10, 5). Orta aşel mədəniyyəti düşərgənin V təbəqə materiallarında öz əksini tapmışdır. Arxeoloji qazıntılar vasitəsilə V təbəqədən tapılmış daş alətlərin əsasını kobud çapma alətləri və əl çapacaqları təşkil edir. Bu təbəqədən cəmi 289 ədəd daş məmulatı qeydə alınmışdır. Buradakı daş məmulatı arasında müxtəlif klekton tipli alətlər də qeydə alınmışdır (17, 4). Beşinci təbəqənin daş məmulatı texniki-tipoloji xüsusiyyətlərinə görə özündən aşağıda yerləşən VI təbəqənin materialları ilə oxşarlıq təşkil edir. Eyni zamanda V təbəqənin əmək alətləri qədim aşel dövrü daş məmulatının bəzi oxşar xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir (12, 8). Arxeoloji tədqiqatlar zamanı beşinci təbəqədən daş məmulatı ilə birlikdə minlərlə ovlanmış heyvan sümükləri qeydə alınmışdır. Bu tapıntılardan məlum olur ki, Orta Aşel dövründə Azıx düşərgəsində yaşayan sakinlərin məşğuliyyətində əsas yeri ovçuluq tutmuşdur (10, 14). Beşinci təbəqənin maddi mədəniyyət qalıqlarının elmi tədqiqi göstərir ki, Azıx düşərgəsində Orta Aşel dövründə əsasən ovçu sakinlər yaşamışlar (14, 69). Son Aşel mədəniyyəti dövrünün (orta pleystosenin II yarısı) əvvəllərində iqlim yenidən soyuqlaşır (17, 7). Məhz belə vəziyyət Azıx paleolit düşərgə sakinlərinin mağaranı müvəqqəti olaraq tərk etməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də Azıx mağara düşərgəsinin dördüncü təbəqəsində maddi mədəniyyət qalıqları tapılmamışdır (18, 71).

Tağlar mağarası 1960-cı ildə arxeoloq Məmmədali Hüseynov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Kənardan baxanda çevrilmiş arı pətəyinə oxşayan, içərisindəki təbii sütunlar, tağlar vasitəsilə çoxlu gözlərə ayrılır. Məhz mağaraya da “Tağlar” adı buna görə verilmişdir. Tağlar düşərgəsi təqribən 55-90 min il öncədən 35 min il öncəyə qədər qədim insanların yaşayış məskəni olmuşdur. Cənubi Azərbaycanda – Neyriz gölü ətrafında geoloq Braun tərəfindən tapılmış daş alətlər və Bisutun mağarası Azərbaycanın cənub bölgəsində də orta paleolit dövründə insanların yaşadıklarını təsdiqləyir. Bisutun mağarasından tapılmış əmək alətlərinin Tağlar mağarasındakı alətlərlə eynilik təşkil etməsi bu fikri qətiləşdirir (10, 35).

Tarixşünaslıqdan məlum olur ki, Erkən Tunc dövrü abidələrinin bir qrupu Qarabağda, Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsində yerləşir. İ.H.Nərimanov və H.F.Cəfərovun rəhbərliyi ilə aparılan araşdırmalar zamanı bu ərazidə onlarla yaşayış yeri və qəbir abidəsi aşkar olunmuşdur. Bu abidələrin tədqiqində H.F.Cəfərovun böyük əməyi olmuşdur. Tədqiqat zamanı Qarahacı, Göytəpə, Üçoğlan-1 (Sarıçoban), Ağtəpə, Dəyirman yeri, Cüttəpə, Şortəpə və digər yaşayış yerləri tədqiq olunmuşdur. Bu abidələr başlıca olaraq kəşfiyyət xarakterli araşdırmalarla öyrənilmişdir. Sarıçoban və Şortəpə yaşayış yerlərində aparılan kəşfiyyət xarakterli qazıntılar bu yaşayış yerlərində mədəni təbəqənin olduqca az yığıldığını göstərmişdir. Şortəpə yaşayış yerinin tədqiqi zamanı dördkünc formalı, çiy kərpicdən inşa olunmuş binanın qalıqları aşkar olunmuşdur. Bu yaşayış yerlərindən aşkar olunan keramika məmulatı Kür-Araz mədəniyyətinin bütün mərhələlərini əks etdirir. Qarahacı, Sarıçoban və Cüttəpə, Şortəpə yaşayış yerlərinin keramika

məmulatında eneolit mədəniyyətinin əlamətləri (qabların gilinin tərkibində saman qarışığının olması, onların xarici səthinin daraqvari alətlə işlənməsi) izlənməmişdir. Bu abidələrdən aşkar olunmuş arxeoloji materiallar Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi və inkişafı ilə bağlı problemlərin tədqiqi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Tarixşünaslıqdan aydın olur ki, bu mədəniyyətin həddləri Kür-Araz çayları arasından da çox genişdir, abidələri isə e.ə. IV minilliyin ortalarından III minilliyin son rübünədək xronoloji çərçivəni əhatə edən ilk tunc dövrünə aiddir.

Kür-Araz mədəniyyətinin xronologiyası ilə bağlı tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. B.A.Küftin və B.B.Piotrovski bu mədəniyyəti bütünlüklə e.ə. III minilliyə aid etmişlər. O.H.Həbibullayev əvvəlcə, bu mədəniyyətin e.ə. III minilliyin ikinci yarısını, sonra isə öz tədqiqatları əsasında e.ə. III minilliyi bütövlüklə əhatə etdiyini göstərmişdi (6, 59-60). XX əsrin 40-cı illərində B.A.Küftin bu mədəniyyəti “kür-araz eneoliti” adlandırmışdır. Bu mədəniyyətin maddi mədəniyyət nümunələri Kür-Araz çayları ərazisini, şərq Anadolu, şimal-şərq İrani və şimal-şərq Qafqaz ərazilərini əhatə etmişdir (19, 9). R.M.Munçayev apardığı tədqiqatlar zamanı demək olar ki, bu mədəniyyətin yayıldığı bütün arealı nəzərdən keçirmiş, I Kültəpə, Babadərviş, Şulaveri, Amiranisqora, Ermənistanda Şenqavit, Gürcüstanda Kvaçxelebi və digər yaşayış yerlərinin stratifikasiyasına əsaslanaraq, Kür-Araz mədəniyyətini e.ə. IV-III minilliklərə aid etmişdir (7, 59-60). Kür-Araz mədəniyyəti yayılan ərazidə müxtəlif etnik birləşmələr yaşayırdı. Bu mədəniyyəti bir sıra qədim etnoslara, o cümlədən qədim İkiçayarasının şimalında yaşamış hurri tayfalarına mənsub olduğu məlum olmuş və Cənubi Qafqazın ardıcıl arxeoloji mədəniyyətlərinin inkişafına səbəb olmuşdur” (20, 17). Eyni zamanda Kür-Araz mədəniyyəti ərazisində ən qədim türk dillərində danışan etnik birləşmələrin də yaşaması ehtimalı irəli sürülmüşdür. Kür-Araz mədəniyyəti qəbilələrinin iribuynuzlu heyvanları qoşquda istifadə etməsi bir sıra faktlarla təsdiq edilmişdir. Belə faktlar öküzləri qoşquda təqlid edən gil fiqurlar, bəzən oxla birlikdə tapılan təkər modelləridir. Kür-Araz mədəniyyəti qəbilələri buğda və arpa, darı və kətan, paxlalı bitkilərdən noxud (nut) becərirdilər (21, 19). Noxud Kültəpə və Babadərvişdən tapılmışdır. Kür-Araz dövrü yerli filiz yataqlarının geniş istifadəsi və metalışləmə sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Azərbaycanda zəngin Gədəbəy, Dağlıq Qarabağ və Balakən mis mədənləri məlumdur. Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində ayrı-ayrı külçə əridilən obyektlərin aşkar olunması ilk tunc dövründə Zaqafqaziyada mis-mədən yataqlarının istismarını aydın sübuta yetirir (6, 60).

Mil - Qarabağ zonasının qəbir abidələri Xankəndi, Borsunlu, Üçtəpə Xaçınçay kurqanları və digərləri ilə təmsil olunmuşdur. Xankəndi kurqanları eyni adlı yaşayış yerindən şimalda, bir-birinin yaxınlığında yerləşir. Hündürlüyü 1,5 m, diametri 24 m olan 119№-li kurqanın təpəsi bir qədər dağılmışdır. Kurqanın altındakı ən qədim torpaq qəbir olduqca pis qalmışdı. Üstündə düzəldilmiş dairəvi planlı meydança novşəkili oyuqla əhatələnmişdir. Onun şimal-şərq tərəfindəki girişi böyük daş plitə ilə örtülmüşdür. Girişin sağ tərəfində insan skeletinə rast gəlinmişdir. Diametri 4,5 m olan dairəvi meydançada 36 böyük və kiçik yaşlı insan skeleti qeydə alınmışdır. Skeletlər bükülü, oturaq, uzadılmış, vəziyyətdə müxtəlif istiqamətlərə yönəldilmişdir. Mərkəzi hissədə arxası üstə uzadılmış böyük insan skeleti aşkar edilmişdir. Onun ətrafında daş toppuz, tunc nizo

ucluğu, iki daş həvəng tapılmışdır. Qəbirin cənub-şərq hissəsində altı daş ox ucluğuna, 5 sümük iy başlığına, şimalında isə pasta muncuqların qızıl piləklərinə və altı daş asmaya rastlanmışdır. Bundan başqa qəbirdən 22 ədəd əzilmiş gil qab tapılmışdır. Onlar toxuma karkas üzərində hazırlanmışdır. Kollektiv dəfnlə seçilən bu qəbir gil məhlulla bərkidilmiş çay daşları ilə qapadılmışdır. Bu təbəqədən üstə son tunc dövrünə aid kollektiv dəfn qeydə alınmışdır. Yeri gəlmişkən, belə oxşar qəbir nümunələrinə Naxçıvan MR Ordubad rayonu ərazisində, Araz çayının qolu olan Gilan çayın sağ sahilində yerləşən Sumbatan – dizə qədim şəhər yerində də rast gəlinir (22, 44).

Tarixşünaslıqda göstərilir ki, Qarabağ mədəniyyətinin arxeoloji abidələrinin bir hissəsi Mil-Qarabağ düzü, Quruçay və Köndələnçay vadisini əhatə etmişdir. Bu qrupa aid abidələrdə qara rəngli cilalı və basma naxışlı keramika üstünlük təşkil edir. Azərbaycanın cənub rayonları üçün xarakterik olan boyalı keramika bu qrupda az yayılmışdır. Mil düzünün arxeoloji cəhətdən tədqiq olunmuş yeganə qədim yaşayış yeri Üzərliktəpədir. Bu abidə Ağdam şəhərindən şərqdə, coğrafi cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşir. Yaşayış yeri düzgün olmayan oval plana malikdir. Onun şimaldan cənuba doğru ən geniş dairəsinin diametri 202 m-dir. Arxeoloji qazıntılar 484 kv.m. sahədə aparılmışdır. Təbii təpə üzərində salınan yaşayış yerində mədəni təbəqənin qalınlığı 3 m-dir. Arxeoloji qazıntılar zamanı 3 tikinti qatı aşkar olunmuşdur. Birinci tikinti qatı müxtəlif məqsədli çalaların olması ilə xarakterizə edilir. Onların bir hissəsi mətbəx artıqları və küllə dolmuşdur. İçərisinə saman döşənmiş çalalardan isə heyvanları saxlamaq üçün istifadə olunmuşdur. Bu təbəqədə dirəklərdən düzəldilmiş yaşayış binasının qalıqları aşkar olunmuşdur. Onun divarları qalın çubuqlardan toxunmuş və gillə süvanmışdır. Binanın dam örtüyü ağac qabıqları ilə, torpaq döşəməsi isə həsirlə örtülmüşdür. Döşəmədə gil qab qırıqları, dağılmış ocağın içərisində gil soba qalıqları aşkar olunmuşdur. Ocaqdan tapılan gil butənin içərisində donmuş metal ərintisi olduğu müəyyən edilmişdir. Ocağın yaxınlığından çay daşından dəstələr, sürtgəclər və daş qəliblər əldə edilmişdir. Bu ev K.X.Kuşnareva tərəfindən “tökməçi evi” kimi xarakterizə edilmişdir. Bu təbəqədən aşkar olunan gil əşyalar mətbəx və məişət qabları olmaqla iki qrupa bölünmüşdür. Keramika məmulatı boz və ya qara rəngdə bişirilmişdir. Məişət qabları yaxşıca cilalanmışdır. Qablar müxtəlif motivli cizma ornamentlərlə naxışlanmışdır. Ocaq qalıqları, təsərrüfat quyuları və arxeoloji materialların zənginliyi ilə seçilən orta təbəqənin qalınlığı 1,5 m-dir. Bu təbəqədə bütün yaşayış yerini çevrələyən möhtəşəm müdafiə divarının qalıqları aşkar edilmişdir. Çiy kərpicdən hörülən müdafiə divarının uzunluğu 35 m, eni 3 m, hündürlüyü 1 m-dir. Onun giriş qapılarından biri kontrforslarla möhkəmləndirilmişdir. Torpaq döşəməli və ağac örtüklü evlərin qalıqları müdafiə divarının içəri tərəfində aşkar olunmuşdur. Bu dövrdə yaşayış yeri iki dəfə güclü yanğına məruz qalmışdır. Evlərin dağılması və mədəni təbəqənin yığılması nəticəsində müdafiə divarının üzərində yer almışdır. Olduqca pis qalmasına baxmayaraq, bu təbəqədə torpaq döşəmələr və onların üzərində saxlanılan məişət əşyaları aşkar edilmişdir. Qarabulaq nekropolu Füzuli şəhəri yaxınlığında, Köndələnçayın sağ sahilində yerləşir. Burada aşkar olunan qəbir abidəsi hədsiz dağıntıya məruz qaldığından,

onun formasını və dəfn adətini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Skelet tamamilə dağılmışdır. Qəbirdən iki bütöv qab və gil qablara aid bir neçə parça əldə edilmişdir. Bütöv qablar qara rəngli küpə və qırmızı rəngli badyadan ibarətdir. Qara rəngli küpə tipli gil qab parçalarının üzəri cızma və basma ornamentlə naxışlanmışdır. Qarabağ mədəniyyətinin qəbir abidələri başlıca olaraq Borsunlu kupqanları ilə təmsil olunmuşdur. Bu qrupa daxil olan qəbirlərin əksəriyyətinə insan skeletinə və arxeoloji materiallara rast gəlinməmişdir (23, 19). Yeri gəlmişkən, 2015-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Bərdə rayonunun Şatırlı kənd ərazisində yerləşən Şortəpədə arxeoloji qazıntılar zamanı əvvəlcə IV kvadratda yerləşən və şimal-qərb istiqamətində dəfn olunmuş küp qəbir açılmışdı. Əldə olunmuş materiallara əsasən belə tipli küp qəbirlərin I-III əsrlərə aid olduğu müəyyən edilmişdir (24, 68).

Qarabağın arxeoloji tarixşünaslığında Azərbaycana aid son tunc və erkən dəmir dövrü abidələrinin böyük bir qismi Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aiddir. Bu mədəniyyətə aid yaşayış yerləri olduqca azdır. Fikrimizcə, bu tipli yaşayış evlərini iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup uzunsov formalı olmaqla, tarixşünaslıqda qəbilə, tayfa evləri kimi xarakterizə edilir. Mənbələr göstərir ki, belə evlərdən tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərində istifadə olunmuşdur. Əksərən son tunc dövrünə aid binaların bir çoxu, kiçik həcmli yarımqazma tipli evlərdir. İnşa zamanı balıqbeli texnikası tətbiq edilmiş və divarlar müxtəlif qalınlıqda hörülmüşdür. Adətən torpağın bərk olduğu yerlərdə divarlarda daş hörgüddən istifadə edilməmiş və evlərin divarı, döşəməsi ağ gillə süvanmışdır. Qapı yerləri, başlıca olaraq, döşəmə səviyyəsində, bəzən isə ondan bir qədər yuxarıda qoyulmuş və qapı girişlərinin eni 1 m. həcmində inşa edilmişdir. Bu mədəniyyətin öyrənilməsində İ.Nərimanovun, V.Baxşəliyevin, T.Əliyevin, H.Cəfərovun və başqalarının rolu böyük olmuşdur. Xocalı arxeoloji abidələrinin Azərbaycan üçün yeganə olan üç mühüm tip arxeoloji abidəsini qeyd etmək çox vacibdir. Bunlar Menhislər, kromlexlər və Xocalıda tədqiq olunan 11 saylı kurqandan tapılan, üzərində mixi yazısı olan, akademik İ.İ. Meşşaninovun müəyyən etdiyi kimi e.ə. VIII əsrə aid, Assuriya çarı Adadnirarinin adı yazılmış müncuqdur. Bu Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş ən qədim yazıdır (25, 7). Elmi ədəbiyyatda Gədəbəy – Xocalı mədəniyyəti kimi tanınmış qədim mərhələ özlüyündə iki minillik bir tarixi dövrün – Tunc dövrünün arxeoloji təsdiqidir. Rayonda 1 dünya, 81 ölkə və 24 yerli əhəmiyyətli abidə qeydə alınıb. Gədəbəyin hər guşəsində qala və qalaçalar, müdafiə istehkamları, məbəd və türbələr vardır (26, 93).

Qarabağda aşkar edilən küp qəbirlərinin arxeoloji mədəniyyətinin tarixşünaslıqda xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ölümlər gildən qayrılmış çox iri küplərin içərisində basdırılmışdır. Ölümləri küp içərisində basdırmaq qədim dəfn adətlərindən biri olmuşdur. Hələ e.ə. II minillikdə Kiçik Asiyada xetlər, daha sonra sumerlər öz ölümlərini iki küpün içində basdırırdılar. Bu dəfn adətinə Azərbaycanın cənub rayonlarında, xüsusilə Naxçıvanda, Lənkəranda təsadüf edilmişdir. Ölüni tək bir küpdə basdırmaq adəti də xeyli qədimdir (26, 94). Ümumiyyətlə Cənubi Qafqazda küp qəbirlərinin ən böyük kolleksiyası Azərbaycandadır. Qarabağda alban tayfalarının istifadə etdikləri iki başlıca dəfn adətindən birincisi torpaq qəbri dəfn adəti olsa da, daha sonra yaranan küp qəbirləri mədəniyyəti, torpaq qəbirləri mədəniyyətini assimilyasiya etmiş, Albaniyanın əsas hakim

mədəniyyətinə çevrilmişdi (27, 336). Qarabağın əsas maddi mədəniyyət abidələrindən biri olan küp qəbirlərinə Baş Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəklərində, Kür-Araz çayları boyunda, Muğan düzündə, Şirvan ərazisində, Naxçıvanda, Qarabağda, ümumiyyətlə, Azərbaycanın demək olar ki hər yerində təsadüf olunur (28, 49). Azərbaycandakı iri küp qəbirləri əsasən Ağcabədi və Mingəçevir ətrafından tapılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, sovet Azərbaycanının şimalından tapılmış qəbirlər (Mingəçevir) cənubdakı (Ağcabədi) küp qəbirlərinə nisbətən zəngindir. Lakin cənubdakı küp qəbirlər şimaldakı küp qəbirlərdən daha qədimdir (29, 6). Bölgədəki küp qəbirləri, əsasən, iki hissəyə (böyüklər və uşaqlar üçün) ayırmaq olar. Bu küp qəbirlərin əksəriyyəti qırmızı rəngdədir. Böyüklər üçün olan qəbir küpləri təsadüfi halda qulplu, uşaqlar üçün olan qəbir küpləri nadir halda qulpsuz olur, bəzən böyüklər üçün olan qəbir küplərinin dibinə yaxın yerdə kiçik bir deşik açılır. Qəbir küplərinin ətrafına ölmüş adamın varidatından asılı olaraq, qab-qacaq, yemək-içmək və s. qoyulur. Küp qəbirlərində bəzən at, qaramal, davar skeletlərinə də rast gəlinir. Qarabağ küp qəbirlərinin bir neçəsi nəzərə alınmazsa, hamısının ağız hissəsi şimal-qərbə, dib hissəsi cənub-şərqə tərəf böyrü üstə basdırılmışdır. Küplərin ağız hissəsi çox vaxt sınımış iri küplərin hissələri və ya daşlarla, bəzi hallarda isə çiy kərpiclə örtülmüşdür. Böyüklər üçün olan qəbir küplərinin boyu orta hesabla 1,4-1,6 m, gövdəsinin diametri 80-90 sm olur, boyu 2 m, gövdəsinin diametri 1 m-ə çatan qəbir küpünə də təsadüf edilmişdir. Tarixşünaslıqdan aydın olur ki, hər bir qəbir küpünün içərisində bir ölü, nadir hallarda iki ölü basdırılırdı (4, 328).

Ölülər dizdən çox bükülü, əlləri üzünə doğru qaldırılmış halda sol və ya sağ böyrü üstü basdırılmışlar. Ölülər basdırılan zaman onları ayaqları qabağa - qəbir küpünün ağzından içəri salaraq başlarını əsasən küpün ağız (boğaz) hissəsinə qoyurdular. Ölüləri küplərə ağız hissədən yerləşdirmək mümkün olmadıqda onların ağız hissəsi bir qədər sındırılır, ya da ağız hissə kiçik olduqda onun dip hissəsi sındırılaraq ölü buradan küpün içərisinə qoyulurdu. Belə hallarda ölünün başı küpün ağız hissəsində deyil, alt hissəsində olmuşdur (30, 9). Qəbir küplərinin əsasən ağız hissəsinə yaxın yerdə təsadüf edilən od izlərindən məlum olur ki, dəfn zamanı burada tonqal qalamışlar. Araşdırmalara görə bunda məqsəd qəbri şər qüvvələrdən təmizləmək, ya qurban vermək, ya da ehsan hazırlığı üçün olmuşdur (31, 9).

Beləliklə, Qarabağın bəzi maddi – mədəniyyət nümunələrinin tarixşünaslıq baxımından öyrənilməsi, xalqın maddiləşmiş yaddaşı olan bəşər övladının keçdiyi uzun tarixi yolu əks etdirir. Bu arxeoloji mədəni irs, yenidən yaradılması və istehsalı mümkün olmayan, qorunub gələcək nəsillərə ötürülən, keçmişin maddi obyektləri olub, müasir dünyanın mühüm, unikal dəyərlərindəndir. Bu baxımdan Qarabağın, ululardan yadigar qalan hər bir ibtidai insan düşərgəsi, erkən əkinçilərin yaşayış yeri, qədim və orta əsr şəhərgahı, istehkam tikilişi, qəbir və xatirə abidəsi, dekorativ-tətbiqi sənət örnəyi azərbaycançılıq məfkurəsinə xidmət etməklə yanaşı həm də xalqımızın dünya mədəni irs xəzinəsini zənginləşdirən sərvətlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ / Etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, 1990, 248 s.
2. PiriyeV. Azərbaycan tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002.
3. Petruşevski İ.P. Xristianlığa qədər Dağlıq Qarabağ kəndlisinin etiqadları. Bakı, 1930.
4. ASE. III cild. Bakı, 1979, 598 s.,
5. Hüseynov Y.R. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı, 2012
6. Гусейнов М.М. Азыхская пещера – многослойный памятник ашельского периода в СССР, АО 1971, Москва, 1972
7. BünyadovZ., YusifovY. Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), I cild, Bakı, 1994. səh. 59-60.
8. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993.
9. Джафаров А. Многослойные пещерные стоянки Азых и Таглар // Qarabağın arxeoloji irsi Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2016.
10. Cəfərov Ə.Q. Quruçay dərəsində. Bakı, 1990.
11. Hüseynov M.M. Azərbaycan arxeologiyası. (Daş dövrü). Bakı, 1975.
12. Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı, 1973.
13. Cəfərov Ə.Q. İnsanlığın səhəri. Bakı, 1994.
14. Cəfərov Ə.Q. Azərbaycan Arxeologiyası, Daş Dövrü. Altı cilddə. I cild. Bakı. 2008.
15. Əliyev İ.H. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. I cild (Ən qədimdən - b.e. III əsri). Bakı. 2007.
16. Quliyev Ş. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin daş və tunc dövrü abidələrinin tədqiqi haqqında // Qarabağın arxeoloji irsi Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2016.
17. Hüseynov M.M. Azərbaycanın qədim paleoliti. (rus dilində), Bakı, 1986.
18. Шавров. Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье-СПб, 1911.
19. Мунчаев Р.М. Вклад И.Г.Нариманова в изучение археологического наследия Карабаха // Qarabağın arxeoloji irsi, Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2016
20. Иессен А.А. Из прошлого Мильского-Карабахской степи. МИА, №125.
21. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческого – скотоводческого населения Азербайджана (эпоха энеолита VI – IV тыс. до н.э.), Баку, 1987
22. İbrahimli B. Sumbatan-Dizə şəhər yerində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid qəbir // Qarabağın arxeoloji irsi Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2016.
23. Kür-Araz mədəniyyəti / www.kayzen.az / Azərbaycan tarixi / 3mart, 2011.
24. Məmmədov A., Əliyev T. Şortəpədə aparılmış son arxeoloji tədqiqatlar // Qarabağın arxeoloji irsi Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2016.
25. Əliyev İ.H. Dağlıq Qarabağ: Tarix, Faktlar, Hadisələr. Bakı, 1989.
26. Baxşəliyev Vəli. Azərbaycan Arxeologiyası. I cild. Bakı - 2006.
27. Göyüşov R. Azərbaycan Arxeologiyası. Bakı, 1986.

28. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild. (Məsul redaktor: İ.H.Əliyev). Bakı: 1998.
29. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı, 1982.
30. Qazıyev S.M. İki küp və iki katakomb qəbri // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, III c. Bakı: 1953.
31. Qazıyev S.M. Mingəçevir küp qəbirləri albomu. Bakı, 1960.

Илхана Вагиф кызы Садыгова

**ИЗУЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ОБРАЗЦОВ МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ В ИСТОРИОГРАФИИ КАРАБАХА**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению некоторых образцов материальной культуры в с историографии Карабаха. Азербайджанская область Карабах, одна из основных областей цивилизации, здес прежде всего, было умеренное и подходящее условие для проживания людей. Карабахский регион Азербайджана и его богатейшие памятники древности и средневековья уже много лет являются предметом всестороннего изучения ученых разных поколений. Настало время подвести определенные итоги проделанной работы и разработать программу дальнейших историографических изысканий этого замечательного края. Большинство этих исторических памятников было уничтожено армянами. Но авторы и другие историографы оставили довольно много письменных источников о всех этих памятников.

Ilhama Vaqif gizi Sadigova

**THE STUDY OF SOME MATERIAL AND CULTURAL SAMPLES OF
GARABAGH FROM THE POINT OF VIEW OF HISTORIOGRAPHY**

SUMMARY

The article is devoted to the study of some material and cultural samples of Garabagh from the point of view of historiography. Famous for its rich history and monuments, the history of Garabagh attracted the attention of many famous Orientalist scholars and expressed interesting ideas about the economic, political and cultural life of this rich region. But most of the historical monuments of this region, famous for its rich material culture samples were plundered and assimilated by Armenians. However, many written sources proving ancient history was discovered by researchers and they confirmed that this region has a special place in the history of Azerbaijan.